

**CRITA RAKYAT GENDRA ASMARA ADIPATI ANOM AMRAL ANGGITANE SARTONO
KUSUMANINGRAT TINTINGAN SOSIOLOGI SASTRA**

Anik Fitriani , Dra. Suwarni, M.Pd

Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

email : anikkusuma15@gmail.com

Abstrak

Crita rakyat *Gendra Asmara Adipati Anom Amral* anggitané Sartono Kusumaningrat nyritakake ngenani panguwasa sing tumindak sawiyah-wiyah. Tumindak kasebut nuwuhake maneka warna perkara sosial sing ndadekake masyrakate padha *sengsara*. Adhedhasar kahanan iku, crita kasebut bakal kadhudhah kanthi nggunakake judhul *Crita Rakyat Gendra Asmara Adipati Anom Amral Anggitane Sartono Kusumaningrat Tintingan Sosiologi Sastra*. Adhedhasar lelandhesane panliten kasebut, bisa dijupuk underaning panliten, yaiku (1) Kepriye struktur pambangun crita ing babagan tema, paraga, plot, lan latar, (2) Kepriye unsur sosial crita rakyat *Gendra Asmara Adipati Anom Amral*. Saka underane panliten kasebut, mula ancasa panliten yaiku (1) Ngandharake struktur pambangun crita ing babagan tema, paraga, plot lan latar, lan (2) Ngandharake unsur sosial crita rakyat *Gendra Asmara Adipati Anom Amral*.

Panliti nggunakake teori Sosiologi Sastra pamawase Ratna, Kurniawan lan Faruk kanggo njingglengi perkara-perkara sosiologis sing ana sajrone crita rakyat. Ana ing panliten iki uga nggunakake Teori Hermeneutika amarga teori kasebut sesambungan karo solah bawane manungsa lan kedadeyan prastawa-prastawa ana ing ngalam. Panliten iki bakal nggunakake pendekatan *kualitatif* amarga dhata sing digunakake yaiku kanthi nganalisis. Panliten iki bakal nggunakake metode yaiku metode *deskriptif analisis*. Panliten iki bisa diarani panliten kualitatif amarga sajrone analisis ora nggunakake analisis statistik. Panliten nggunakake metode *deskriptif analisis* amarga kanggo ngonceki struktur lan tumindake sajrone cerita rakyat *Gendra Asmara Adipati Anom Amral*.

Sumber dhata kang digunakake yaiku crita rakyat saka majalah *Jaya Baya* kang cacahé ana 27 *episode*. Dhata sajrone panliten iki arupa bageyane crita sing awujud tembung, frase lan ukara sing isine ngenani kawengisan. Instrumen kang digunakake ana ing panliten yaiku panliten dhewe. Teknik ngumpulake dhata sing digunakake sajrone panliten yaiku teknik maca, nyathet, lan riset kapustakan. Teknik maca lan nyathet minangka teknik sing bakal digunakake kanggo ngasilake dhata kanthi cara maca teks utawa literatur sing dadi sumberé panliten, sarta menèhi tandha-tandha ana ing cerita rakyat *Gendra Asmara Adipati Anom Amral*.

Asil panliten iki mujudake yen crita rakyat *Gendra Asmara Adipati Anom Amral* mujudake karya sastra sing bisa dadi kaca benggala. Tumindake panguwasa karo masyarakat sing sakarepe dhewe ndadekake ora ayeme warga. Panguwasa sing sawiyah-wiyah karo masyarakat amarga rumangsa kumuwasa ana ing Mataram. Panguwasa kasebut kepengen diormati sekabehe masyarakat tanpa mikir kahanane masyarakat. Saben apa sing dikarepake kudu bisa kalaksanan, yen ora kalaksanan bakal ana paukuman pidana paten. Senajan perkarane sepele nanging yen nguciwani panguwasa kasebut bakal ndadekake ontran-ontran gedhe. Crita rakyat *Gendra Asmara Adipati Anom Amral* migunani tumrap pamacane minangka sarana panglipur, minangka sarana piwulang, lan bisa dienggo kanggo patuladhan dening panguwasa supaya bisa luwih becik anggèné mangku negara.

PURWAKA

Landhesane Panliten

Miturut Aminudin (1987:79) prastawa sajrone karya fiksi sesambungan karo panguripan saben dina lan disengkuyung paraga-paraga kasebut. Karya sastra yaiku minangka *kreasi* manungsa kang disengkuyung saka realita panguripan. Karya sastra uga bisa diarani kagiyatan kabudayan . Sastra

bisa didadekake kaca benggala sajrone masyarakat amarga karya sastra bisa kanggo panglipur. Saliyane iku karya sastra uga bisa digunakake pasinaon tumrap masyarakat. Sajrone sastra mesthi ngemot babagan amanat lan pesen saka pangripta, mula saka amanate bisa didadekake patuladhan. Karya sastra akeh banget kang nggambarake kahanane ing masyarakat.

Karya kang dirembug ana ing panliten yaiku crita rakyat amarga sajrone crita rakyat sajrone nyritakake panguripan manungsa karo manungsa liyane kang manggon ana ing kraton. Crita rakyat bisa

ngandhut crita-crita kanthi tema apa wae. Crita rakyat bisa ditemokake ana ing kalawarti-kalawarti Jawa yaiku Jaya Baya, Djaka Lodang, Panyebar Semangat lan liya. Cita rakyat disebarake supaya masyarakat saiki padha ngerteni critane nalika urip ana ing kraton. Pangripta crita rakyat kang kajupuk dening panliti yaiku Sartono Kusumaningrat.

Crita rakyat GA4 ngrembug babagan sosial ana ing masyarakat, salah sijine yaiku prekara pemimpin kang wengis. Tumindak wengis ing kene nduweni makna yaiku pawongan kang ora nduweni welas asih tumrap liyan, apa maneh wong liya kuwi wong kang ora nduwe lan kaanggep wong cupet bandha. Saliyane kuwi uga ngenani katresnane anake panguwasa kang senengane dolanan marang wong wadon mung didadekake selire, banjur yen wong wadone kuwi ora manut mesthi kulawargane bakal diwenahi paukuman pidana pati. Pimpinan kang sawiyah-wiyah kasebut tegese yaiku anggane mimpin negara Mataram ora ana tatanan lan sakarepe dhewe marang masyarakat, lan yen ora nuruti apa karepe bakal diwenahi ukuman lan mesthi bakal disiksa. Mula masyarakat padha ora wani nglawan kekarepane pimpinane kasebut, amarga masyarakat yen wani nglawan pimpinane bakal dipejahi sakulawargane.

Underane Panliten

- 1) Kepriye struktur pambangun crita ing babagan tema, paraga, plot, lan latar sajrone *crita rakyat GA4*? 2) Kepriye unsur sosial *crita rakyat GA4*? 3) Kepriye sosial lan masyarakat sajrone *crita rakyat GA4*?

Ancase Panliten

- 1) Ngandharake struktur pambangun crita ing babagan tema, paraga, plot lan latar sajrone *crita rakyat GA4*. 2) Ngandharake unsur sosial *crita rakyat GA4*. 3) Ngandharake sosial lan masyarakat sajrone *crita rakyat GA4*.

Paedahe Panliten

Panliten saka *crita rakyat GA4* iki diajab yen bakal bisa menehi paedah. Paedah panliten tujuwane kanggo menehi sumbah sih pamikiran ana ing kajian sastra sacara umum lan uga kanggo menehi andharan kajian sastra tumuju ing paraga utama tumrap tumindake sajrone crita. Paedah praktise yaiku kanggo studi sastra, panliten iki bakal bisa menehi wawasan ilmu, mligine ilmu sastra kanthi tintingan sosiologi sastra. Kanggo pamaca yaiku panliten iki bakal bisa menehi kawruh ngenani karya sastra Jawa modern tumrap pamaca. Kanggo mahasiswa jurusan Basa lan Sastra Jawa yaiku panliten iki bakal bisa dianggo sinau mahasiswa kanggo motivasi idhe kang luwih kreatif lan inovatif, supaya jurusan Basa lan Sastra Jawa tansaya maju lan ngrembaka.

Panjlentrehing Tembung

- 1) Crita Rakyat

Sarumpaet (2010:24) ngandharake *crita rakyat*

yaiku sawijine crita kangngrembaka lan urip ana ing kalangan masyarakat. Cita rakyat ngrembaka lumantar lesan ning lesan. Mula crita rakyat bisa sinebut minangka sastra lesan lan umume nduweni sipat anonim utawa pangriptane ora dikenali. Cita rakyat nduweni nilai-nilai luhur kang wis dipercaya dening pamaca.

- 2) Sosiologi sastra

Endraswara (2013:77) ngandharake sosiologi sastra yaiku disiplin tanpa bentuk, kasusun saka cacahé stud-studi empiris lan teori luwih general, sekabehe kasebut ana sesambungane sastra ing masyarakat.

- 3) Strukturalisme

Miturut Nurgiyantoro (2013:57) strukturalisme yaiku totalitas kang dibangun sacara koherensi saka unsur-unsur pamangune. Struktur karya sastra bisa diarani minangka susunan lan gegambaran sekabehe bahan bisa dadi komponen kang sacara bebarengan mawujud karya kang endah.

- 4) Kepemimpinan

Miturut Sunindhia lan Widiyanti (1988:41) kepemimpinan yaiku kagiyatan kang ana sesambungane karo masyarakat supaya paadha seneng ngupaya kanggo nggayuh tujuwan-tujuwan kelompok.

Crita Rakyat

Sarumpaet (2010:24) ngandharake *Crita Rakyat* salah sawijine crita kang wis kondhang minangka kisah crita kang ngenani peri, lan crita kasebut paling penak anggane ngerteni.

Strukturalisme

Miturut Nurgiyantoro (2013:57) strukturalisme yaiku totalitas kang dibangun sacara koherensi saka unsur-unsur pamangune. Struktur karya sastra bisa diarani minangka susunan, kegamblangan, lan gambaran sekabehe bahan bisa dadi komponen kang sacara bebarengan mawujud karya kang endah. Saben teks kesastraan nduweni struktur kang unik lan khas kanggo nengeri yen anane karya sastra kasebut.

Analisis struktural nduweni tujuwan kanggo nggamblangake karya sastra kang ngasilake sekabehane kedadeyan ing crita kasebut. Analisis struktural ora mung dilakoni kanthi nganalisis dhata saka karya fiksi, kayata plot, paraga, latar, lsp. Nanging luwih migunani yaiku nuduhake kepriye sesambungane saben unsur lan sumbangan apa kang bisa diwenehne tumrap tujuwan estetik lan sekabehe kang dikarepake. Analisis struktural bisa arupa kajian kang gegayutan marang relasi unsur-unsur sajrone mikroteks lan relasi intertekstual (Hartono & Rahmanto, 1986:136; Ryan, 2011). Unsur intrinsik yaiku unsur-unsur kang mangun karya sastra dhewe. unsur-unsur iki kang ndadekake teks minangka teks sastra, unsur-unsur sacara faktual bakal ditemoni yen ana wong maca karya sastra. Yen dideleng saka sudut pamaca, unsur-unsur iki kang bakal ditemoni yen kita maca karya sastra. Unsur kang dimaksud kanggo njlentrehake kayata plot, paraga,

tema, latar, lan sudut pandang. Masyarakat Jawa kuwi kebak karo kang jenenge tradisi lan budaya, nanging ora kabeh bisa diarani becik, gumantung saka kapercayane saben manungsa dhewe-dhewe. Masyarakat Jawa kuwi uga nduweni kaidah-kaidah kang bisa nemtokake pola sesrawungan ana ing panguripan.

Miturut Sunindhia lan Widiyanti (1988:41) ngandharake yen kepemimpinan nduweni sipat kang ana sesambungane karo tujuwan kelompok kanggo nggayuh kang dikarepake lan sipat tabiat saka anggotane kelompok kasebut, nanging cundhuk marang lingkungan hidup sakupenge. Pambedane sipat kepemimpinan kuwi bisa dideleng saka kahanan kang lawanan. Kepemimpinan yaiku kagiyatan kang ana sesambungane karo masyarakat supaya paadha seneng ngupaya kanggo nggayuh tujuwan-tujuwan kelompok. Karya sastra sawijine reiptan kang kreatif, mula sastra kudu bisa nuwuhake kreasi kang endah lan nduweni upaya kanggo gegambarane manungsa lan sifat-sifate bisa dadi kabutuhaning masyarakat. Sastra bisa mujudake gejala sosial, amarga kang ditulis ana sesambungane karo norma-norma lan adat istiadat ing jaman kasebut. Sesambungane sastra lan masyarakat bisa dideleng saka prekara-prekara saka njabane sastra, nanging isih sesambungan karo kahanan kasebut, tuladhane sistem pendhidhikan, budaya, lan sosial tartamtu.

Sosiologi sastra yaiku karya sastra kang bisa dideleng lan nduweni sesambungan marang kasunyatan, kasunyatan iki ngandhut makna kang amba, tegese sawijine karya sastra kang manggon ana ing lingkungan masyarakat. Adhedhasar teges ing ndhuwur sosiologi sastra hakikate yaiku interdisiplin antawis sosiologi lan sastra, kang miturut Ratna (2013:3) kekarone nduweni objek kang padha, yaiku manungsa sajrone masyarakat. Ananging hakikat sosiologi lan sastra beda banget, amarga ora cundhuk kanthi diametral.

(Anthony 2010:57) ngandharake yen ora ana bedane ana ing kacenderungan saiki karo filsafat hermeneutik lan pamisahan saka empiris kang ana sajrone karya sastra. Pandhangan-pandhangan kang ngrembaka sajrone karya kasebut sesambungan karo tema-tema *Philosophical Investigations* amarga wis bisa nggayuh *kesimpulan-kesimpulan* kang *paralel*, mligine pandhangan sajrone hermeneutik. Hermeneutik sala F.Schleiermacher, Dilthey, lan liyane ngupaya kanggo netepake dhasar-dhasar kang ora cundhuk karo radikal studi ngenani solah bawa manungsa lan kedadeyane prastawa-prastawa ana ing ngalam. Solah bawane manungsa bisa dideleng kanthi cara ngerteni kesadharan subjektif saka prekara kasebut, nanging kedadeyane prastawa ana ing ngalam mung bis dijlentrehake kanthi kausal. Pengalamane wong liya dibutuhake saka panliti kanggo nyinaoni panguripan sosial manungsa lan sejarah.

Lelandhesaning Teori

Panliten ing kene bakal nggunakake tintingan sosiologi sastra kanggo nganalisis dhata kang sesambungan karo

masyarakat sajrone crita rakyat GA4. Tintingan sosiologi dipilih amarga kahanane saka crita rakyat GA4 ana sesambungane dening masyarakat.

Crita rakyat GA4 anggitané Sartono Kusumaningrat nduweni sub bab kang wigati tumrap masyarakat. Sub bab ing ndhuwur yaiku pimpinan kang nduweni watek sakkarepe dhewe tumrap masyarakat. Saliyane kuwi uga ngrasa drajate paling dhuwur, yen drajate wis dhuwur bisa manfaatake masyarakat kanthi sawiyah-wiyah. Yen masyarakat ora gelem manut apa kang wis dikarepake dening pimpinane, masyarakat kuwi bakal nrima ukuman yaikum ukum paten. Panliten iki cundhuk karo tintingan sosiologi sastra kang nuduhake yen sastra kuwi bisa dadi patuladhan dening masyarakat.

METODHE PANLITEN

Rancangan Panliten

Panliten iki bakal nggunakake pendekatan kualitatif amarga dhata kang digunakake yaiku kanthi nganalisis. Panliten iki bakal nggunakake metode yaiku metode *dheskriptif analisis*. Ratna (2013:53) ngandharake yen anggene nganalisis kang ditindakake kanthi cara njlentrehake kahanan-kahanan kang pancen kedadeyan. Metode iki ora mung njlentrehake ananging uga ngandharake kanthi paham lan ngerti. Panliten iki bisa diarani panliten kualitatif amarga sajrone analisis ora nggunakake analisis statistik. Metode kang cundhuk ing pendekatan kualitatif anggone ngandharake lan nafsirake dhata kang ana sajrone *crita rakyat GA4* yaiku metode kualitatif *dheskriptif*.

Metode kualitatif ana ing panliten iki adhedhasar paradigma positivisme, ateges yen sawijine objek panliten kang dudu gejala sosial kanthi wujud substansif nanging awujud makna kang kinandhut sajrone walikane tumindak, mula bisa ndadekake tuwuhe panliten iki kanthi nggunakake gejala-gejala sosial kang sinebut hakekat nilai-nilai. Metode *dheskriptif* yaiku metode kang nggunakake tata cara nafsirake kang nyuguhake kanthi cara deskriptif adhedhasar kasunyatan kanthi nggunakake basa kanggo mangsuli Underane panliten. Panliten nggunakake metode *dheskriptif analisis* amarga kanggo ngonceki struktur lan tumindake sajrone *Crita Rakyat GA4*. Panliten *dheskriptif analisis* iki diajab supaya bisa menehi piwulang kang ajeg ana ing panliten iki tumrap crita rakyat kanthi irah-irahan GA4 anggitané Sartono Kusumaningrat.

Sumber Dhata lan Dhata Panliten

Sumber Dhata

Sumber dhata ana ing panliten iki yaiku crita rakyat kanthi irah-irahan *GA4* anggitané Sartono Kusumaningrat. *Crita rakyat ing GA4* iki nggunakake basa Jawa modern lan wis kapacak ing majalah *Jaya Baya* kang cacahé ana 27 episode yaiku tanggal 21 Oktober 2010 nganti 22 Maret 2011. Ratna (2013:47) ngandharake yen sumber dhata panliten kualitatif ana ing sajrone ilmu sastra yaiku karya lan naskah. Dhata formal ana ing panliten sastra yaiku tembung, frasa,

tetembungan, ukara, lan wacana. Saliyane kuwi sumber dhata iki uga disengkuyung saka buku-buku referensi lan sumber saka internet kang ana sesambungane karo irah-irahan iki.

Dhata

Siswanto (2010:70) ngandharake Dhata yaiku sumber informasi kang bakal diteliti minangka bahan analisis. Mula kualitas lan asile dhata gumantung teori utawa konsep kang diwenehake. Dhata sajrone panliten iki arupa bageyane crita kang awujud tembung, frase lan ukara kang isine ngenani kawengisan. Mula dhata-dhata saka bageyane crita kang awujud tetembungan, frase lan ukara ngenani tumindak ala kang isine ngenani perangan sosiologi kang maujud sajrone crita babagan tema, paraga, plot/alur, latar lan sudut pandang. Sawise ngrembag perangan kasebut, banjur ngenani sosiologis kang njalari anane konflik sajrone sastra lan paraga utama kang tansah sak karepe dhewe, paraga utama wis rumangsa ngrasa kuwasa. Ana ing panliten iki luwih nengenake ngenani tumindak ala kang ana sajrone *crita rakyat GA4*. Panliten bakal mawas yen anane tumindak ala bisa dideleng saka tumindake paraga utama ana ing crita rakyat iki kanthi dijingglengi.

Instrumen Panliten

Panliten iki bakal nggunakake manungsa minangka instrumen panliten, tegese panliti dhewe kang bakal nindakake. Ana ing panliten iki manungsa yaiku minangka alat kanggo nglumpukake data sarta kang ngasilake analisis data. Moleong (2011:168) ngandharake yen manungsa kuwi minangka instrumen panliten kang nduweni gaman kanthi cara luwes bisa digunakake kanggo menahi pambiji marang kahanane sarta bisa didudut kaputusan dhewe. Sugiyono (2013:222) yen sajrone panliten kualitatif instrumen mligine yaiku panliten dhewe, nanging sabanjure sawise fokus ana ing panliten bakal dadi cetha, mula bakal dikrembakake instrumen panliten sederhana kang bakal diarepne bisa njangkepi dhata lan mbandhingne dhata.

Panliti uga nggunakake piranti kanggo nyengkuyung panliten iki yaiku pulpen, potelot, spidol, buku, stip, lan kertas. Piranti kasebut supaya kepenak anggene panliti nggarap sajrone crita rakyat kaebut. Saliyane kuwi kanggo nandhai tetembungan kang kalebu sajrone tumindak ala sajrone crita rakyat.

Metodhe lan Teknik Panliten

Teknik ngumpulake dhata kang digunakake sajrone panliten yaiku teknik maca, nyathet, lan riset kapustakan. Teknik maca lan nyathet minangka teknik kang bakal digunakake kanggo ngasilake dhata kanthi cara maca teks utawa literatur kang dadi sumber panliten, sarta menahi tandha-tandha ana ing *Crita Rakyat GA4* anggitanane Sartono

Kusumaningrat kangwis dianggep ana sesambungane karo prakara kang bakal dirembug ana ing panliten. Teknik pustaka yaiku minangka topik kang kanggo ngumpulne dhata kang digunakake sumber dhata kang wis katulis.

Teknik riset kapustakan yaiku pangumpule dhata-dhata kang bakal dijukuk saka sumber kapustakan sarta dokumen liyane. Panliten kapustakan digunakake kanggo nyethakne sawijine cara nindakake panliten adhedhasar naskah kang wis kapacak kang arupa buku apadene kalawarti. Moleong (2011: 363) mbedakake sumber kang wis tinulis dadi sumber dhata, arsip, dokumen pribadhi, sarta dokumen resmi. Teknik pustaka digunakake kanggo nggoleki dhata lan ngumpulake dhata sajrone *crita rakyat GA4* sarta buku-buku sumber kang wis ana sesambungane karo tintingan sosiologi sastra.

Sajrone panliten iki tata cara kang ditindakake kanggo ngumpulake dhata diandharake ing ngisor iki.

- 1) Maca bola-bali crita rakyat ing majalah Jaya Baya, tegese maca *crita rakyat GA4* anggitanane Sartono Kusumaningrat wiwit purwaka nganti rampung supaya bisa luwih gamblang lan cetha ngerteni gegambarane isine crita rakyat kasebut.
- 2) Sawise maca lan ngerteni isine *crita rakyat GA4*, menahi tandha kanthi digarisi tetembungane, frase, lan ukara kang nuduhake ngenani tumindak ala lan sekabehe kang ana sesambungane karo punjere panliten.
- 3) Inventarisasi dhata, yaiku ngumpulake dhata kanthi cara nyatheti dhata, banjur milih saperangan kutipan sajrone *crita rakyat GA4* kang arupa tembung utawa ukara kang ana sesambungane karo punjere panliten.
- 4) Klasifikasi dhata, yaiku ana ing tahap iki nduweni tujuan kanthi milah-milah dhata banjure dijupuk dhata kang dibutuhake lan dipilih dhata kang trep karo punjer panliten. Dhata awujud tembung, frase lan ukara kang sesambungane ngenani tumindake sajrone *crita rakyat GA4*. Dhata kang ora cundhuk ora bakal digunakake utawa ora digunakake.

Tatacara Ngumpulake Dhata

Sudikan (2014:281) ngandharake analisis dhata yaiku samubarang kang ora bisa uwal saka pangumpulan dhata. Dhata lan informasi kasil dikumpulake panliti kanthi ditafsirake. Modhel analisis luwih nengenake teori kang digunakake. Panliten bakal nganalisis dhata kanthi nggunakake metode analisis deskriptif kualitatif kanthi interpretasi sarta njlentrehake makna sawijine objek kang wis dadi rembugan ing sajrone panliten. Metode iki nduweni tujuan yaiku nggawe deskripsi gambaran kanthi sistematis, nyata, sarta sesambungan ing antawise kedadeyan kangditeliti.

Miles lan Huberman (sajrone Fuad & Nugroho, 2014:64) ngandharake yen teknik analisis dhata ana patang tahap, yaiku :

- 1) Ngumpulake dhata kanthi proses golek informasi kang nggunakake instrumen panliten awujud klasifikasi dhata.
- 2) Redukasi dhata yaiku proses milah lan milih dhata kang arep dijlentrehake. Proses iki kanggo menehi gambaran dudutan ana ing pungkasan.
- 3) Proses nggabungake dhata kanthi diwenehi jlentrehan kang awujud teks narasi.
- 4) Dudutan kyaiku cara pungkasan kanggo meruhi dhata saka telung tahap ing ndhuwur kanthi bener-bener akurat.

ANDHARAN ASILE PANLITEN

Pratelane asil panliten yaiku njlentrehane ngenani andharan kang diwawas. Ana ing bab iki bakal dijlentrehake yaiku asile panliten ngenani *crita rakyat GA4* anggitané Sartono Kusumaningrat kanthi tintingan sosiologi sastra. Panliten bakal njlentrehake kabeh ngenani perangan-perangan kang diteliti ana ing ngisor iki kanthi cetha lan gamblang.

Struktur Pamangun ana ing Crita Rakyat GA4

Struktur karya sastra bisa diarani minangka susunan, kegamblangan, lan gambaran sekabehe bahan bisa dadi komponen kang sacara bebarengan mawujud karya kang endah. Saben teks kesastraan nduweni struktur kang unik lan khas kanggo nengeri yen anane karya sastra kasebut. Struktur kang ndadekake teks kasebut dadi luwih nduweni teges, bisa dingerteni, logis, lan luwih cetha. Ana ing kene struktur bisa dingerteni minangka aturan kangndadekake elemen-elemen kasatuan kanthi rinci (Nurgiyantoro 2013:57). Sajrone *crita rakyat GA4* unsur intrinsik pamangun bakal dijlentrehake ing ngisor iku.

Plot sajrone Crita Rakyat GA4

Plot yaiku unsur fiksi kang paling onjo, sajrone plot ana runtutan kedadeyan *crita-crita* nanging kedadeyan kasebut mung sesambungan saka anane sabab akibat. Plot minangka prastawa-prastawa kang kagambar ana sajrone *crita* kangsipate ora sederhana, amarga pangripta nyusun parstawa kasebut adhedhasar sabab akibat. Plot minangka karya fiksi kang nduweni sipat misterius lan intelektual *Forster*. Plot kagambar saka anane kedadeyan-kedadeyan kang ana sesambungane marang konflik kang mampu narik kawigaten pamaca. Sipat misterius plot sesambungan karo suspense, tegese rasa pengen ngerti saka pamaca. *Forster* ngarani unsur suspense yaiku kedadeyan kang paling penting sajrone plot ing karya naratif. Unsur iki kang ndadekake pamaca nduweni rasa pengen ngerti nganti pungkasané *crita*. Mula plot nduweni sipat misterius kanggo ngerteni pamawas intelektual (kenny, sajrone Nurgiyantoro 2013:167). Andharan ing dhuwur bakal dijlentrehake ana ing ngisor iki.

Tahap Awal

Crita mesti ana kang jenenge tahap pengenalan. Tahap pengenalan isine ngenani pawarta anyar kang bakal sesambungan karo tahap sabanjure. Ana ing *crita* iki tahap awale yaiku ngenani Sunan Amangkurat kang arep njodhokne putrane, amarga Sunan Amangkurat kasebut kepengin yen putrane

ngganteni drajate kudu wis nduweni garwa. Andharan kasebut kaya ing kutipan iki.

“Lho rama iki ora gegayon, Ngger. Iki pancen nyata. Mula becik yenkowe bisa enggal nontonni menyang Banten. Bab sakabeh ing ubarampe, lan pangiring, rama pribadi ingkang bakal nyukupi.” (Sartono K.N. 2010:02)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Rama kepengin putrane nontonni ana ing negara Banten. Ubarampe kang dibutuhake wis dicukupi dening Ramane. Putrane menika mung gari budhal kanggo nontonni sekar kedhaton Banten. Jejodhowan iki ditindakake amarga Rama kepengin Mataram lan Banten menika bisa nyawiji. Sawise nontonni sekar kedhaton Banten, Pangeran Adipati menika ora gelem amarga ora cocok karo kekarepane. Senajan Pangeran Adipati nolak, nanging Sunan Amangkurat tetep njodhokake karo wanita seje yaiku sekar kedhaton Cirebon. Kaya kutipan ing ngisor iki.

...Ora ana alane kowe nontonni sekar kedhaton ing Cirebon. Manut penggalihe rama sekar kedhaton ing Cirebon uga ora kalah ayu tinimbang sekar Kedhaton Banten. (Sartono K.N. 2010:03)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Sunan Amangkurat isish tetep kepengin nggolekne garwa putrane, senajan putri kedhaton Banten wis ditolak dening Pangeran Adipati nanging isih ana putri kedhaton Cirebon kangora beda adoh ayune karo putri kedhaton Banten. Amangkurat njodhokake karo putri kedhaton Cirebon kang padha-padha ayune amarga Cirebon uga ora nyawiji karo Mataram. Mula yen bisa jejodhohan, Cirebon karo Mataram bisa nyawiji. Nanging Pangeran Adipati isish tetep ora cocok karo pilihane Rama kangkeloro yaiku Cirebon. Pangeran Adipati nolak merga watak wantune putri kedhaton uga ora beda adoh kaya putri kedhaton Banten. Watak putri kedhaton loro kasebut yaiku angle ditata, mbantah marang parintah lan kurang ngajeni karo wong lanang. Saliyane kuwi Pangeran Adipati uga isish nduweni dendham karo Ramane perkara wanita kang jenenge Rara Hoyi.

Tahap Akhir

Crita nduweni tahap akhir kanggo mungkasi perkara kasebut. Ana ing tahap pungkasan nampilake adegan kang dadi klimake *crita*. Tahap pungkasan sajrone *crita* iki yaiku narapraja Mataram ngerteni tumindake Raden Sukra kaya mangkono lan bakal menehi paukuman pati. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

“Hm, dadi mangkono kang dadi sedyane Sindureja? Wis, aja padha wedi kangelan. Saiki Sindurejan digrudug. Sepira dayane Sindureja lan Sukra anake kang murang tata kuwi mau. yen Sindureja tetep puguh marang kersaningsun, becik Sindurejan

diratakake karo lemah pisan!” Sunan Amangkurat Agung duka yayah sinipi. Kabeh kawula lan wadyabala ing Mataram banjur kinumpulake sumedya nggecak perang menyang Sindurejan. (Sartono K.N. 2011:47)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen narapraja Mataram ngerteni yen dadi punjere saka perkara kasebut yaiku Raden Sukra putra Sindurejan. Sunan Amangkurat duka banget ngerteni kahanan kaya mangkono amarga wis wani-wanine Raden Sukra nggawe perkara karo Mataram. Dukane Sunan Amangkurat bakal merangi Sindurejan, yen bisa bakal dipidana pati kabeh. Sunan Amangkurat ngongkon wadya balane kanggo nyerang Sindurejan. Kang dikongkon menyang Sindurejan yaiku Adipati Urawan lan Adipati Wiradigda. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Githoke Raden Sukra diidak dening Adipati Wiradigda. Sirah utawa gulune binethot. Sukra tetep melirik wae. Wong telu kuwi mau sansaya kemropok. Sukra banjur diidak-idak sabojade. Ora suwen Raden Sukra ngemasi, pegat sukmane. (Sartono K.N. 2011:52)

Kutipan ing nduwur nuduhake yen Sukra dipejahi kanthi dipidaki awake dening Adipati Wiradigda. Pancen Sukra kuwi sekti banget, dadi dipejahi kaya ngapa wae tetep ora bisa. Pancen asma Sukra kuwi dudu sembarang manungsa biyasa, nanging Sukra uga nduweni makna menungsa kangsekti. Kahanan kaya mangkono ndadekake kang arep mejahi sansaya mangkel amarga Sukra ora cepet-cepet ilang nyawane. Para abdi Mataram mau wis kemropok anggane mejahi Sukra ora ilang-ilang nyawane, banjur binethot gulune lan dipidak sabojade. Sawise kuwi Sukra kanthi sareh-sareh wis ngemasi sukmane. Sukra sing sekti mau pungkasane wis kasil dipateni para abdi saka Praja Mataram mau. Tumindake abdi Mataram bisa diarani tumindak kang ora prayoga amarga mejahi liyan tanpa nggunakake tata aturan kang ana. Pancen Mataram ora nduweni tatanan kang becik, mula tumindak apa wae ora ana kang njejegake aturan. Raden Sukra dipateni jalaran dheweke wis nggodho garwane putrane yaiku Pangeran Adipati. Raden Sukra wis marem banget amarga tatu lara atine wis bisa kewales.

Unsur Sosial sajrone Crita Rakyat GA4

Nilai sosial yaiku pandhangan kang kaanggep becik lan pener saka lingkungan masyarakat, kang bisa ndadekake pedoman kanggo nuladhani warga masyarakat. Nilai kang kinandhut sacara umum kuwi ana sesambungane karo kebecikan, etika, nilai agama. Saliyane kuwi uga nduweni daya pangribawa kang penting, kayata sesrawungan karo warga masyarakat adhehasar nilai-nilai kang kinandhut. Nilai sosial kaanggep dadi patraping manungsa sajrone panguripan. Nilai sosial mbiyantu pribadine manungsa kanggo ngarahake salah bawane saben nindakake

pilihan-pilihan kang wis digawe sacara sadar. Nilai uga bisa digunakake tetimbangan manungsa anggane nemotokake tindakan sarta mrantasi prakara. Saben maungsa nduweni nilai-nilai dhewe kang sesambungan karo nilai kang diduweni masyarakat.

Tumindak Becik

Tumindak becik yaiku tumindak kang dilakoni dening paraga kanthi nggunakake sipat-sipat tanpa nuwuhake kuciwane liyan. Sejatine tumindak becik kudu dilakoni dening manungsa supaya ora gampang ndadekake perkara-perkara ana ing panguripan. Tumindak-tumindak becik kang ana sajrone *Crita Rakyat GA4* yaiku kaya ing ngisor iki.

1) Njodhokake

Seneng njodhokake ateges kepengin nggolekne bojo kang cocok kanggo kang dijodhokake. Seneng njodhokake biyasane diarani makcomblang, nanging makcomblang ing kene dilakoni dening ramane dhewe karo putrane. Kagambar ing ngisor iki :

“Lho Rama iki ora gegayon, Ngger. Iki pancen nyata. Mula becik yenkowe bisa enggal nontonni menyang Banten. Bab sakabeh ing ubarampe, lan pangiring, rama pribadi ingkang bakal nyukupi.” (Sartono K.N. 2010:02)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Kanjeng Sunan kepengin putrane nontonni menyang Banten. Kanjeng Sunan uga kepengin Mataram lan Banten bisa nyawiji. Saliyane kuwi Kanjeng Sunan uga kepengin putrane oleh garwa kang tepak lan ora salah milih. Pancen biyasane pilihane wong tuwa kuwi mesthi akeh penere. Yen bisa putra kudu manut marang wong tuwane supaya pikantuk restu kang ekhlas. Panguwasa kudu bisa dadi patuladhan kang becik-becik wae, ora angger saben kekarepane bisa dadi patuladhan. Anggane nontonni ana ing Banten ora cocok, nanging isih ana sekar kedhaton Cirebon. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki

...Ora ana alane kowe nontonni sekar kedhaton ing Cirebon. Manut penggalihe rama sekar kedhaton ing Cirebon uga ora kalah ayu tinimbang sekar Kedhaton Banten. (Sartono K.N. 2010:03)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Kanjeng Sunan isih tetep kepengin njodhokake Pangeran Adipati. Supaya Pangeran Adipati nduweni sisihan kang bisa mareni sipate Adipati kang ora prayoga. Kanjeng Sunan kepengin Adipati nontonni maneh menyang Cirebon. Sekar kedhaton ora beda adoh kaya sekar kedhaton Banten. Sawise ngerteni sekar kedhaton Cirebon, Adipati isih tetep ora bisa nampa yen didadekake garwane. Kanjeng Sunan wis bingung sapa maneh wanita kang sulistya ing werna. Panjenengane kepengin nontonni menyang Mataram dhewe. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

“Ya wis, yen pancen ora ana wanita saka kraton seje kang bisa nyenengake kersamu, luwih becik golek wanita saka praja Mataram dhewe.” (Sartono K.N. 2010:05)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Ramane tetep njodokake Adipati nganti cocok. Sawise ngerteni anggane nontoni menyang ngendi-ngendi ora ana kang cocok, banjur Ramane kepengin putrane nggarwa marang praja Mataram dhewe. Praja Mataram uga ana wanita kang sulistya ing werna. Arep kepriyea maneh Kanjeng Sunan tetep kepengin putrane yaiku Pangeran Adipati nduweni garwa supaya bisa nglereni tumindake kang kurang prayoga. Senajanta Kanjeng Sunan uga nduweni watak wantu kang ora beda adoh, nanging Kanjeng Sunan ora kepengin yen putrane tumindake padha marang Ramane. Ngumbar nepsu nduweni tujuwan kanggo nyenengake atine, bisa lumantar wedokan utawa kluyuran. Saliyane ngumbar nepsu uga nduweni watak wantu wengis. Sawise ngerteni yen Pangeran Adipati gampang ora cocokan marang wanita kang bakal didadekake garwane, nanging Ramane kepengin nggarwakne putrane marang praja Mataram dhewe.

Tansah Sabar

Sabar yaiku salah bawa kang ditindakake manungsa nalika ngalami pacoban amarga tumindake liyan. Sabar tumindak kang becik dilakoni manungsa nalika nrima kahanan kang kedadeyan. Amarga sabar bisa nuwuhake paedah kang becik ing dina sabanjure. Crita Rakyat GA4 kasebut ngemot sabar amarga ngerti tumindake wong kang kurang prayoga lan rumangsa kebecikane ora diormati. Pangeran Adipati nduweni tatu lara marang Ramane perkara wanita. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

...Patine ndadak kudu jiniret lawe sutra. Kamangka kang kudu nindaake paukuman jiret iki mau Pangeran Adipati Anom pribadi. Apa jeneng ora nggregirisi. Tatu lara atine Pangeran Adipati Anom iki ora bisa mari ing sadawaning uripe. (Sartono K.N. 2010:07)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Pangeran Adipati Anom tansah sabar marang paukuman kangtinampa amarga yen Pangeran Adipati nglawan marang Kanjeng Sunan bakal ora antuk warisan saka Mataram. Sabar kang ditindakake Pangeran Adipati rodo kepeksa jalaran ora kepengin nguciwani Kanjeng Sunan minangka Ramane. Arep kepriye maneh Pangeran Adipati kudu bisa ngormati marang Kanjeng Sunan. Yen ta ora ana Kanjeng Sunan, Pangeran Adipati uga ora ana ing donya. Mula minangka putra kudu bisa urmat marang wong tuwa. Pangucapane wong tuwa pancen manjur lan bisa kedadeyan. Masiya Pangeran Adipati sabar, dheweke uga gampang nglarani atine wong wadon. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Kaya ing dina kuwi. Raden Ayu Lembah rumangsa serik banget atine. Kang dadi jalaran ora ana liya marga Pangeran Adipati Anom ngrusakake mundhut selir maneh saka golongane wong Kalang lan wong Onje. (Sartono K.N. 2010:19)

“Kangmas menika mboten nate paring kawigatosan dhumateng manahipun tiyang estri. Kula mboten kiyat yen Kangmas saben-saben tumindak mekaten. Inggang dipun penggalih namung anggenipun mendhet selir enggal. Kula menika dipun anggep menapa Kangmas? Lajeng selir sanes inggang semanten kathahipun menika badhe kagem menapa? Kadeo-kados mboten wonten ginanipun malih kula wonten kadipaten menika.” (Sartono K.N. 2010:20)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen garwane Pangeran Adipati yaiku Raden Ayu Lembah rumangsa serik banget amarga Pangeran Adipati Anom kepengin nduwe selir saka wanita saka golongan Kalang lan Onje. Sejatine Pangeran Adipati ora bisa yen mung nduweni wanita siji, kekarepane kabeh wanita kudu bisa diduweni dheweke supaya ngrasakake kesenangan. Raden Ayu Lembah pancen ora kuat tenan perkara tumindake Pangeran Adipati kangora bisa marene ngumbar kanepsone. Saliyane kuwi Raden Ayu Lembah uga ngrasa yen wis ora kaanggep dening garwane. Kaya-kaya Raden Ayu Lembah ora ana gunane ana ing Mataram. Raden Ayu Lembah kepengen purik menyang Kepuggeran.

Amanah

Amanah yaiku manungsa kang dipercaya anggane nindakake samubarang. Amanah kudu diduweni sekabahe manungsa mligine panguwasa anggane mimpin supaya bisa ndadekake kapercayan marang wong siji lan sijine. Yen ana amanah kang ana bakal ngrusakake kerukunan lan keayeman. Crita Rakyat GA4 kang kalebu amanah yaiku kaya kutipan ing ngisor iki.

“Aja wedi kangelan. Kowe namur-namura laku ana sakiwa tengen pasar. Tetakona karo para bakul, abdi-abdi, utawa sapa wae kang kaanggep ngerti marang embane Raden Ayu Lembah. Aja was sumelang atimu. Kowemengko bakal takgeganjar luwih akeh tinimbang adat sabene. Sepisan ji iki embane Raden Ayu Lembah paringana dhuwit kangakeh. Aku dhewe kangbakal nyawisi. (Sartono K.N.2011:34)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Embane Raden Sukra ngutus kanggo nemoni embane Raden Ayu Lembah. Tujuwane nemoni embane Raden Ayu Lembah yaiku kanggo nglumantari hubungane Raden Sukra lan Raden Ayu Lembah. Embane Raden Sukra pancen bisa diperca marang sekabehe utusan.

Kapercayan kasebut disenengi dening Raden Sukra amarga anggane nglakoni utusan bisa ngasilake kanthi becik. Sejatine utusan iku kudu dilaksanakake supaya gampang dipercayani liyan. Yen tan wong liya wis ora bisa dipercaya, selawase bakal kena tilasan kang gampang ora dipercaya karo sekabehe manungsa.

Emban Gori yaiku embane Raden Sukra putra Sindurejan. Emban Gori nduweni sipat amanah utawa gampang nindakake perintah. Emban Gori diutus kanggo menehake layang dening Raden Ayu Lembah. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

“Kula menika srayanipun Kanjeng Pangeran Adipati Anom. kula didhawuhi ngaturaken serat dhumateng Ndara Gusti Ayu Lembah lumantar sampeyan. Kejawi menika Kanjeng Pangeran Pati uga maringi dhuwit reyal, nyamping bathik, lan sawernine kekucuh dhumateng sampeyan. Mila enggal katampiya,” Emban Gori ngapusi marang Emban Tambakbaya. (Sartono K.N. 2011:34)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Emban Gori didhawuhi kanggo menehake serat kanggo Raden Ayu Lembah lumantar Nyi Tambakbaya. Utusan kasebut ora mung serat wae, nanging uga dhuwit reyal, nyamping bathik. Emban Gori kanthi jujur menehake kabeh barang kasebut tanpa nyacati siji wae. Kejujurane Emban Gori supaya tetep dipercaya dening Rajane, amarga yen wis ilang kapercayane bakal ora dipercaya kahanan apa wae. Sejatine utusan saka sapa wae kudu dilaksanakake kanthi nampa imbalan. Tanpa ngarep-ngarep imbalan bakal antuk barokahe dhewe. Aja nganti ngleksanakake utusan nagrep imbalan saka kang ngutus. Mula dadiya manungsa kang nampa lila legawa senajan anggane nindakake ora antuk piwalesan. Andharan kasebut sesambungan karo kutipan ing ngisor iki.

Nyi Tambakbaya enggal-enggal bali menyang Kapugeran kedaya-daya bisaa enggal ngaturake serat marang bendarane. Kekucuh sak Raden Sukra kang diparingake lumantar Emban Gori gawe senenge Nyi Tambakbaya. Rumangsane Nyi Tambakbaya kekucuh mau asale saka Pangeran Adipati Anom. (Sartono K.N.2011:34)

“Eh Mbok Emban Tambakbaya. Kene, kene. Kok kadingaren, anggonmu blanja ana pasar cepet. Apa wis rampung anggonmu blanja Mbok Emban Tambakbaya?”

“Inggih sampun. Menika kula malah dipun utus ngaturaken serat dhumateng panjenengan dalem Gusti Ayu Lembah.”

“Lho, surat? Surat saka sapa ta Mbok Emban?”

“Serat saking Kanjeng Gusti Pangeran Adipati Anom, Gusti Ayu.” (Sartono K.N.2011:34)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Nyi Tambakbaya bakal menehake serat. Serat kasebut saka Raden Sukra lumantar emban Gori. Pancen Nyi Tambakbaya embane kang gampang bisa dipercaya marang Radene. Raden Ayu Lembah ngerti yen antuk surat, dhewek uga kaget surat teka sapa. Raden Ayu Lembah ngira yen surat kasebut saka Pangeran Adipati Anom. Nyi Tambakbaya nglaksanakake utusane tanpa nyacati saithik, amarga kangditampa dening Nyi Tambakbaya kasebut amanah kang kudu disampekné marang Raden Ayu Lembah.

Nyi Tambakbaya iku nduweni sipat kangjujur ngomong apa anane marang kahanan. Dheweke mbandingake Raden Sukra lan Pangeran Adipati. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

...Upamia ringgit, bendara kula pun Raden Sukra menika kados dene Samba Wisnubrata putra Dwaeawati. Mbreyak, gampil ing paseduluran. Dene raka dalem pun Pangeran Adipati Anom upami pun samekaken kaliyan bendara kula temtu mboten sami. Bagusipun inggih bagus bendara kula gagahipun semanten ugi. Lan malih Pangeran Adipati Anom menika rak kirang bagus, degsiya, gampang duka, lan inggih kagungan cacat, nuwun sewu, Kencet.” (Sartono K.N. 2011:39)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Nyi Tambakbaya embane kangjujur marang kahanan kang samesthine lan senenge guyonan marang liyan. Kajujurane Nyi Tambakbaya ing kutipan ndhuwur ndadakake guyonan marang liyan. Kang diomongake dene Nyi Tambakbaya yaiku ngenani Pangeran Adipati lan Raden Sukra. Nyi Tambakbaya ngendika yen Pangeran Adipati pancen beda adoh karo Raden Sukra. Yen sawang-sinawang baguse ya pancen Bagus Raden Sukra, kang ana Pangeran Adipati ora bagus lan gampang duka, degsiya lan nduweni kecacatan. Menungsa bisa dinilai saka wong liya, dudu menungsa pribadi kang bisa nilai. Mula yen ana kritikan saka liyan kudune ditampa kanthi becik lan disawang pribadine apa pancen wis rumangsa pener. Yen kritikane wong liya bisa ngrembakane pribadi, mula ora salahe yen bisa didadekane pandhangan ing mengarep supaya dadi menungsa kang ora gampang nguciwani liyan.

Adhine Raden Ayu Lembah ngutus Raden Ayu Lembah supaya sowan marang Pangeran Puger minangka Ramane. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

“Kula boten kedugi ngaturaken wangsulan kadospundi menggah werdinipun Kakangmbok. Sumpena menika kula kinten langkung ewed menawi badhe dipunpadosi werdinipun. Inggih wigatos Kakangmbok, Kakangmbok supados enggala sowan dhumateng Rama sebab menawi

Kakangmbok mboten enggal sowan kula kuwalos Rama badhe ndhawahaken deduka.” (Sartono K.N.2011:40)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Raden Antawirya ngutus Raden Ayu Lembah kanggo sowan menyang Pangeran Puger. Raden Antawirya nglakoni mangkono amarga utusane Pangeran Puger. Pancen utusan kudu dileksanakake kanthi jujur lan tanpa nambah-nambahi saithik. Yen wis bisa dipercaya dening sekabehe uwong, bakal dipercaya selawase. Nanging yen wis dipercaya banjur nindakake ala sepisan, kangana bakal dicap ala selawase lan gampang ora dipercaya liyan. Mula kapercayan kudu perlu dijaga kanthi becik supaya ndadekake urip ana ing masyarakat kanthi ayem lan rukun. Kapercayan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Sadurunge kuwi Pangeran Puger wis paring piweling marang putrane kang nama Raden Antawirya supaya ngulati senhonglan peturone Raden Ayu Lembah ing Langonsari. Kanthi titi permati Raden Antawirya banjur nindakake dhawuhe ramane mau. Kabeh papan ing senhong mau diulati, digatekake. (Sartono K.N.2011:41)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Raden Antawirya nglaksanakake utusane Pangeran Puger. Utusane yaiku ngulati senhong Raden Ayu Lembah. Pangeran Puger ngrasa ana apa-apa ing senhong Raden Ayu Lembah, mula ngutus raden Antawirya kanggo nyidhiki perkara kasebut. Utusan kasebut ditindakake Raden Antawirya amarga dheweke ora kepengin nguciwani utusane Pangeran Puger. Senajan ta kangdiulati senhong Kakangmboke pribadi, nanging Raden Antawirya tetep ngleksanakake amanah kasebut kanthi becik lan tanpa nguciwani Pangeran Puger.

Para abdi-abdi Mataram pancen manut anggane nindakake utusan saka Kanjeng Sunan. Kabeh ora ana kang wani nampik marang utusane kasebut. Masiya utusane ora becik nanging tetep ditindakake. Abdi-abdi Mataram pancen bisa dipercaya yen ngleksanakake utusane Kanjeng Sunan. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Sidane utusan cacah telu mau bisa ngaturake gambar polane tumbak Kyai Pleret lan keris Maesa Nular marang Sunan Amangkurat Agung. Bab iki njalari suka renane Sunan Amangkurat Agung. Marga saka mangkono kuwi mau tetelune diluwari saka pidana pati. Dene Sunan Amangkurat Agung tumuli dhawuh marang para empu kraton supaya enggal gawe pusaka kanthi pola kangwis diaturake dening utusan caah telu kuwi mau. (Sartono K.N.2011:40)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen abdine Mataram anggane nindakake utusan padha becik.

Senajan ta sadurunge anggane nindakake utusan kurang pener, nanging abdi Mataram tetep ngupaya aja nganti nggawe kuciwane Kanjeng Sunan. Yen nganti ndadekake kuciwani Kanjeng Sunan, bakal ana ndas gumlundhung. Kanjeng Sunan ngerteni yen abdine mau wis bisa dipercaya marang utusane, banjur Kanjeng Sunan ora sida menahi pidana pati marang abdi Mataram kasebut. Nasibe becik tenan abdi kasebut amarga ora sida nampa pidana pati. Pancen panguwasa Mataram ora ana aturane babarpisan. Mula kawulane akeh kang uripe nelangsa lan ora ayem. Ayeme ing negara iku gumantung marang Panguwasane lan masyarakate. Wong Mataram wis bisa ngerteni perkara kedadeyane Raden Ayu Lembah kang kena paukuman saka Pangeran Puger.

Anggane nampa paukuman sawise nemokake layang kang ana ing senhong Raden Ayu Lembah kanthi ditemokake Raden Antawirya. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Sawetara kuwi Raden Suryakusuma wis ngadhup marang ramane, Pangeran Puger, saperlu ngaturake layang saka Pangeran Adipati Anom. Pangeran Puger kangnampa layang mau enggal-enggal nampani lan maca. Sapandurat katon abang mangar-mangar cahyane. Mripate mentheleng lan katon kerot-kerot untune. Raden Suryakusuma kang ngerteni ramane kaya mangkono rumangsa wedi. Dheweke ngerti menawa ramane nembe ngampet rasa nesune. (Sartono K.N.2011:40)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Suryakusuma dadi manungsa kang gampang bisa nindakake utusan kanthi becik. Utusan kasebut ngasilake layang kang isine ngenani tresnane Raden Sukra karo Raden Ayu Lembah. Pangeran Puger ngerteni isine layang kasebut banjur tuwuh nesune. Nesune Pangeran Puger diwedeni dening Raden Suryakusuma amarga dheweke kang dadi utusane Pangeran Puger kasebut. Pangeran Puger wis ora sabar cepet-cepet menahi paukuman marang putri pribadine yaiku Raden Ayu Lembah amarga tumindake pancen kurang prayoga. Raden Ayu Lembah bakal nampa ikhlas paukuman kang bakal diwenehake saka Pangeran Puger. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Mireng ature mbakyune kang kaya mangkono kuwi Raden Antawirya enggal-enggal kumarap sowan marang Pangeran Puger. Kabeh ature Raden Ayu Lembah diaturake marang ramane kuwi mau. arepa sapletik, Raden Antawirya isih duwe pangajab supaya ramane gelem nglunturake kangkatresnane marang mbakyune supaya ngluwari saka pukuman mau, aja nganti diukum pati. (Sartono K.N.2011:44)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen sadurunge Raden Ayu Lembah tinampa paukuman, dheweke menahi piweling kanggo Ramane (Pangeran Puger). Raden Antawirya nyampekake utusane Kakangmboke

lan ngleremake Pangeran Puger supaya nguwali paukuman dening Raden Ayu Lembah. Raden Antawirya ora kepengin yen Raden Ayu Lembah kena paukuman paten, amarga dheweke ngerti yen sejatine Raden Ayu Lembah mung surat-suratan tanpa nindakake kanganeh-aneh. Nanging Pangeran Puger wis tetep mantep marang kakerepane, yen wong luput kudu diwenahi paukuman supaya negarane ora kena ala uga. Nanging sejatine anggene mrantasi perkara iku kudu dirembug kanthi becik-becik tanpa grusa-grusu. Raden Sukra uga kena pulute perkara kasebut, andharan kaya kutipan ing ngisor iki.

“Kanjeng Adipati Sindurejan kula pun utus Sang Prabu Sunan Amangkurat Agung, wigatosipun badhe mundhut ingkang putra pun Raden Sukra awita Raden Sukra sampun nglampahi dosa lan lepat ageng dhumateng Kanjeng Adipati Anom menapa dene Kanjeng Adipati ing Kapugeran.”ature utusan saka Mataram marang Adipati Sindureja. (Sartono K.N.2011:46)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Kanjeng Sunan ngutus supaya Raden Sukra uga nampa paukuman kang samesthine amarga wis wani tumindak kurang prayoga karo mantune Kanjeng Sunan. Tumindake bisa diarani ngebut garwani wong liya. Apa maneh kang direbut yaiku saka putra panguwasa Mataram. Ora mung wong siji kang diutus dening Kanjeng Sunan, nanging uga Adipati Urawan lan Adipati Wiradigda. Dheweke yaiku utusane saka Sunan Amangkurat. Abdi cacah loro mau dikongkon mejahi Raden Sukra kangwani tumindak marang Mataram. Raden Sukra mung pasrah wae yen nganti pikantuk pidana pati. Adipati Urawan lan Adipati Wiradigda kang tansah manut marang utusane Sunan Amangkurat. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki

“He Sukra bocah bagus, kepriye mungguh kang dadi karepmu. Lamun kowe kang urip, rumamu Adipati Sindureja kangbakal nemahi pati. Yen upama kowe piningan uripa, uripmu bakal kena ukume Hyang Widhi. Saiki mung kari miliha, Ramamu kang urip, apa kowe kang njaluk urip. Saumpamane kowe pancen milih urip wong tuwanira kang bakal ngemasi. Yen kowe kang mati, wong tuwanira ora guna anggane urip ana ing ngalam donya awit bakal kinunjara. Ora guna dene duwe anak mng nuwuhake duraka lan kapitunan. Mangkono dhawuh timbalane Sang Prabu Sunan ing Mataram.” (Sartono K.N. 2011:51)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Adipati Urawan lan Adipati Wiradigda nglaksanakake utusane saka Sunan Amangkurat kanggo mejahi Raden Sukra. Pancen abdi cacah loro manut tenan marang Kanjeng Sunan supaya uripe aman saka pidana pati. Nanging ora

preduli utusan kang dilakoni kuwi mau tumindak becik utawa ala. Kang penting abdi cacah loro ora kepengin nguciwani utusane Sunan Amangkurat. Utusan pancen kang kudu dileksanakake, nanging utusan kasebut utusan kang kurang becik. Nindakake perkara tanpa rembugan, perkara saithik bisa dadi gedhe amarga pancen Rajane nduweni watak wantu kang kurang prayoga. Sithik-sithik yen nindakake kaluputan kang sesambungan marang dheweke bakal antuk ukuman pati. Kudune dadi Raja uga nduweni tatanan urip anggene nata pamarintah supaya luwih maju, malah ora ndadakake pamarintahan sansaya ora ngrembaka. Ngrembakane pamarintah gumantung saka panguwasane anggene mimpin, lan kanthi sengkuyungan saka kawulane. Tentreme pamarintah bisa dideleng saka para kawulane kang ngrasakake ketentreman. Tumindak sepele bakal didadakake gedhe. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Ing kahanan kaya ngono kuwi mau gandhek sakembaran ingutus Sunan Amangkurat Agung supaya enggala padha matur marang Adipati Urawan. Wose Adipati Urawan kinen nyekel Raden Sukra kang mung ijen wae ana ing Sindurejan. Tumindak kaya mangkono mau ingajib aja nganti dingerteni dening Adipati Sindureja lan sapa wae, kejaba wadyabala Mataram. (Sartono K.N. 2011:49)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen ta Sunan Amangkurat ngongkon abdi loro mau nalika Rama lan Ibune Raden Sukra ana pakunjaran ing Mataram. Abdi kasebut ora liya Adipati Urawan lan Adipati Wiradigda. Budhale abdi loro ora ana kang meruhi mligine wong Sindurejan. Pancen Sunan Amangkurat nduweni watak licik, mula arep nyerang wae nggawe tumindak kang ndhelik-ndhelik. Nalika abdi cacah loro wis teka ana ing Sindurejan, banjur nggoleki si Sukra kang bakal dipidana pati.

Nalika ana ing sawijine panggon yaiku pasar Nyi Tambakbaya blanja kanggo kabutuhan wong sa-Kraton. Pasar pancen panggon kanggo nggolek sekabehane sambarang kanggo kabutuhan saben dinane. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Kapinujon uga Nyi Tambakbaya nembe ana pasar kono saperlu tetuku sawernane kabutuhan. (Sartono K.N. 2011:34)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen pasar menika papan nalikane Nyi Tambakbaya blanja kanggo wong Radene. Blanjaane kanggo nyukupi kabutuhane saben dina para pimpinane. Pasar yaiku panggonan kang isine maneka samu barang kang mesthi dadi kabutuhane manungsa. Latar pasar ora dienggoni mung wong siji wae, nanging ana ing pasar uga ana wong akeh. Wong kasebut kang dodolan kanggo kabutuhan saben dina. Pasar kang dimaksud panggonan iki yaiku pasar

kangisine sayuran kanggo panganane para pimpinane. Nyi Tambakbaya minangka embane saka mantu Mataram yen nganti ora ngrumati mantune Pangeran Mataram kang ana bakal kena pidana saka Kanjeng Sunan.

Tumindak Ala

Tumindak ala yaiku tumindake manungsa kang nyengsarake liyan. Manungsa kang nduweni watak ala mesthi gampang nyengsarake liyan amarga kanthi nyengsarake liyan bakal bisa nyenengake pribadine. Tumindak ala kang ana sajrone Crita Rakyat GA4 yaiku kaya andharan ing ngisor iki.

Tumindak Sawiyah-wiyah

Tumindak sawiyah-wiyah ing kene tegese tumindak kang sakarepe dhewe tanpa nduweni rasa welas asih marang wong liya. Wong kang kaya mangkono biyasane nduweni sipat ala. Saliyane kuwi uga kepengin mentingne kesengane dhewe tanpa mikir liyan. Pancen tumindak sawiyah-wiyah ora becik dadi patuladhan. Apa maneh wong kang tumindak kaya mangkene iki duweni panguwasa mimpin negara. Kangana kawula saka negara kasebut mung disengsarake wae. Crita Rakyat GA4 ing kene uga nyritakake yen ana tumindak kang sawiyah-wiyah anggene mangku negara. Panguwasa kasebut anggene tumindak mung nuruti kekarepane dhewe wae ora preduli marang kawulane. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

“Sawah tegal ora kopen merga kawula Mataram mung kudu tansah nggatekake apa seng dadi kersane Kanjeng Sunan. Ora mokal yen sandhang pangan banjur larang. Ana tanduran nderbala. Kawula Mataram akeh kang ketaman penyakit. Gunung Merapi njeblug. Banjir bandhang ngrusak sakething tegal, sawah, lan pekarangan. (Sartono K.N. 2010:04)

Ya merga saka kahanan kangkaya ngono mau kawula Mataram akeh kang rumangsa sengsara uripe. Kepriye-kepriye mung kudu manut marang rajane. (Sartono K.N. 2010:04)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen sawah tegal padha ora kopen amarga kawula Mataram kudu manut marang parintahe Kanjeng Sunan. Yen ta ora manut mesthi bakal diwenehi paukuman. Mula kahanan kaya mangkono kang ndadekake sandhang pangan larang. Saliyane kuwi uga ana gejala-gejala alam kang nggawa penyakit. Penyakit kasebut kena marang kawula Mataram. Pancen Sunan Kanjeng dudu panguwasa kang bisa mimpin negarane kanthi becik. Kang ana malah ngrusaki tatanan negara. Saka kahanan kang mangkono para kawula Mataram ora bisa ngrasakake uripe ayem amarga apa-apa kang dikarepake Kanjeng sunan ora bisa tinolak. Kaya-kaya kang dikarepake kuwi ora migunani, mung kanggo nuruti senenge Kanjeng Sunan. Kawula Mataram mung dianggep para abdine dening Kanjeng Sunan. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki

...Kabeh warga Mataram mung dianggap kawula utawa Mataram mung dianggap kawula utawa abdine Sunan. Apa kang dikersakake Sunan kudu kaleksanan. Sapa wae kang dicubriyani, disujanani kudu lega lila ngeklasake nyawane. Ora mung nyawane pribadi kang kudu dieklasake, nanging uga nyawane kulawargane utawa sedulur-dulure. (Sartono K.N. 2010:04)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen kawula Mataram menika mung kaanggep abdine Kanjeng Sunan. Bisa diarani didadekake babu ana ing Mataram. Pancen kang dadi karepane Kanjeng Sunan kudu kalaksanan, yen ta ana kang wani-wanine nyubriyani marang Kanjeng Sunan bakal oleh paukuman pidana pati. Mula yen tumindak nyubriyane Kanjeng Sunan, sakulawarga kudu siap anggene ngeklasake nyawane ilang tanpa siya-siya. Kanjeng Sunan pemimpin kang ora bisa menahi patuladhan marang masyarakate. Kang ana ndadekake perkara-perkara sepele dadi gedhe. Ora ana masyarakat kangora susah amarga tumindake Kanjeng Sunan lan putrane yaiku Pangeran Adipati. Na nging kawulane ora bisa tumindak apa-apa amarga minangka kawula kudu tansah manut marang pimpinane. Kawula Mataram padha ngresula marang kahanan kaya mangkene. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

...Mesti wae guneman kaya ngene iki diajab aja nganti keprungu dening para punggawa munggahe raja ing Mataram. Sebab yen nganti keprungu mesthi bakal ana sirah gumlundhung. (Sartono K.N. 2010:04)

“urip ing Mataram iki kaya irup ing neraka jahanam. Apa-apa kang ditindakake wargane bisa sarwa ora kepeneran tumrape raja. Ngene salah, ngono luput. Yen wis ngono kudu sumadhiya methukake ajal.” (Sartono K.N. 2010:04)

“Yen dietung-etung wis pirang ewu wong Mataram kang mati tanpa guna saka astane Kanjeng Sunan Amangkurat?” (Sartono K.N. 2010:04)

“Ora mung kuwi. Wis wanita pira kang kudu dicawisake kanggo nglegani kersane Kanjeng Sunan?” (Sartono K.N. 2010:04)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen kawula Mataram padha guneman marang kahanan kang kelakon. Rakyat kasebut anggene guneman aja nganti konangan dening Kanjeng Sunan. Yen ta nganti konangan mesthi bakal ana sirah gemlunthung. Ora ana kang wani marang Kanjeng Sunan. Saben tumindak padha ngati-ngati. Ibarate kawula Mataram mung nunutu kanggo urip ana ing negara kasebut. Uripa mung dimanfaatake wae dening Kanjeng Sunan. Wis ana kawula akeh kang dipateni tanpa ana sebabe. Saliyane kuwi uga wis akeh wanita kangdadi korbane saka Kanjeng Sunan. Wanita kasebut kudu bisa

nurut marang Kanjeng Sunan, yen ora nurut mesthi bakal oleh paukuman pidana pati. Saben wanita kang sulistya ing werna mesthi bakal kudu bisa diduweni. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

“Aku uga krungu pawarta menawa para punggawa lan abdidalem Mataram saiki suthik duwe garwa kangayu merga yen katon ayune mesthi banjur dikersakake dening Pangeran Adipati Anom. Kamangka anggone ngersakake ora kanggo salawase nanging mung disilih sedina rong dina, seminggu, utawa mung sepasar wae. Kamangkayen ora diparingake wong tuwane utawa garwane mesthi banjur dipilara utawa malah di ukum pati. Semono uga wanita-wanita kang ora gelem ngladeni mesthi banjur dirudapeksa.” (Sartono K.N. 2010:05)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen menawa para punggawa lan abdi dalem nduweni garwa kang sulistya ing warna, mesthi bakal dikersakake dening Kanjeng Sunan. Yen ora dituruti kekarepane mesthi ana ontran-ontran kang ditindakake. Wanita mau ya ora didadekake garwane nanging mung digunakake sedina rong dina. Pancen para punggawa ora ana kangwani nglawan lan negesi marang tumindake Pangeran Adipati. Yen wanita kasebut ora bisa nuruti, dheweke bakal dirudapeksa lan kulawargane bakal oleh pidana pati uga. Ora mung pidana pati wae kang ditindakake dening Pangeran Adipati, nanging uga kanthi cara liya. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

“Kangmas Pangeran?” raden Mas Sudira mlengkap merga saking kagete. Ora nduga babarpisan yen kangmase ipe bakal ngendika lan dhawuh kaya mangkono.

“Tindakna dhawuhku! Ora susah kakehan pitakon!”

“Inggih, inggih sendika Kangmas Pangeran.”

Bubar matur kaya ngono kuwi mau Raden Mas Sudira banjur lengser saka pendhapa kadipaten. Atine rumangsa melu kelara-lara jalaran kadange diina kanthi cara mangkono kuwi mau.

“Kersanipun Kangmas menika kados pundi ta?” pitakoni Raden Ayu Lembah marang garwane. Atine uga melu lara jalaran kadange anom diina kanthi diganti jenenge kaya jenenge wong desa, wong kangora duwe kalenggahan apa-apa. (Sartono K.N. 2011:18)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen tumindake Pangeran Adipati pancen sapenake dhewe. Ora preduli kang kena imbase adhi ipene pribadi. Kahanan kasebut ditindakake

amarga Pangeran Adipati ora kepengen yen adhi ipene nduweni asma kang endah lan kondhang kaloka. Nanging sekabehe wong-Pugeran padha manut marang utusane Pangeran Adipati supaya ora ndadekake kuciwane Pangeran Adipati. Yen nganti Pangeran Adipati kuciwa, kang ana bakal ana ndas gumlundhung utawa ontran-ontran. Mula wong sa-Pugeran luwih mendhing ngalah tinimbang ndadekakake Pangeran Adipati tumindak kang luwih nemen. Nanging kang ditindakake Pangeran Adipati kanthi ngganti jeneng adhi ipene uga kalebu tumindak kang ora prayoga amarga bisa diarani ngina kanthi alusan. Sejatine Kakang ipe kudune bisa dadi pimpinane kanggo adhi-adhine supaya bisa dadi manungsa kang prayoga. Ora ana Kakang kang malah mulang adhi-adhine kanthi tumindak kangala. Nanging adhi-adhine wis padha ngerti yen watake Kakange pancen ora patut didadekake patuladhan. Pangeran Adipati pancen manungsa kang gampang tumindak ala marang liyan perkara babagan kang sepele. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

...Raden Sukra dilarak mudhun saka pandhapa. Pangeran Adipati Anom ngasta penjalin. Penjalin mau kanggo ngebuki Raden Sukra. Sambate Raden Sukra ngaru-ara. Getih dleweran saka sirah, rai, lan awake Raden Sukra. Mripate Raden Sukra uga dijejeli semut ireng saengga rasane perih banget. Merga saking ora kuwate nandhang lara Raden Sukra banjur semaput. (Sartono K.N. 2011:25)

“Laraken metu saka Kadipaten lan uncalna ana ing tengah dalan gedhe kareben mengko para abidine kangngopeni.” (Sartono K.N. 2011:26)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Pangeran Adipati nyiksa Raden Sukra nganggo penjalin. Raden Sukra ngrasakake lara banget amarga Pangeran Adipati anggane nyiksa ora preduli kahanane Raden Sukra. Awake Raden Sukra kabeh padha tatu. Saking larane anggane ngempet lara, Raden Sukra nganti semaput. Sawise ngerti yen Radn Sukra semaput, banjur diuncalne ana ing tengah dalan gedhe. Pancen Pangeran Adipati kang kebangeten, Raden Sukra ora tau nyalahi marang Pangeran Adipati nanging diwenahi pasiksaan kaya mangkono. Ing sawijine dina nalika Raden Sukra males lara wirange Pangeran Adipati kanthi milut garwane Pangeran Adipati kanggo njalarai perang. Sawise kahanan kaya mangkono pancen kelakon tenan lan Raden Sukra bakal diperangi dening narapraja Mataram.

Sastra lan Masyarakat

Sastra lan masyarakat bisa dideleng saka prekara-prekara saka njabane sastra nanging isih sesambungan karo kahanan kasebut, tuladhane sistem

pendhidhikan, budaya, lan sosial tartamtu. Karya sastra uga nduweni ancas kanggo lelipure manungsa amarga karya sastra ngandhut nila-nilai kaendhan lan bisa dadi piwulang sajrone urip. Sastra lan masyarakat kasebut tuladhane kaya kutipan-kutipan ing ngisor iki.

Dhendham

Dhendham yaiku rasa kepingin males lara atine kang wis kelakon. Dendham kelakon amarga sadurunge tau diwirangake kang ndadekake tuwuh rasa kuciwa. Dendham sajrone Crita rakyat GA4 yaiku dendame Pangeran Adipati marang Ramane dhewe. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

...Yen Pangeran Adipati Anom ora patiya tresna marang ramane, mbokmenawa pancen ya klebu nalar. (Sartono K.N. 2010:06)

...Tatu lara atine Pangeran Adipati Anom iki ora bisa mari ing sadawaning uripe. (Sartono K.N. 2010:407)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Pangeran Adipati nduweni rasa dendham marang Ramane pribadi. Dendam tuwuh amarga wiwitane wis dikuciwani dening ramane pribadi. Mula kahanan mangkono kang ndadekake Pangeran Adipati Anom ora patiya tresna marang Ramane dhewe. Pancen tatu lara atine Pangeran Adipati Anom ora bisa uwal nalika urip ing donya. Dendam kasebut asipat selawase. Sejatine dendam ing kene ora ndadekake perakara sansaya lerem, nanging kang ana malah ndadekake ontran-ontran ing dina tembe. Tatu lara ati pancen ora kepanak yen ora bisa males, nanging luwih becik yen ditatuni ora usah tumindak males marang kang nggawe perkara. Yen bisa kaya mangkene ora ana kang jenenge ontran-ontran utawa musuh marang siji lan sijine. Sawijine dina Pangeran Adipati ngawiti konflik karo Raden Sukra amarga ngerteni kahanane Sukra kang bagus. Kutipan kasebut kaya ing ngisor iki.

Pangeran Adipati Anom nyawang terus marang lakune rombongan manten mau nganti ilang saka pandulune. Atine Pangeran Adipati Anom rumangsa serik. Luwih-luwih nyawang anggone Raden Sukra nitih jaran sajak kaya satriya kang paling bagus dhewe, sekti dhewe, lanang dhewe. pangalembanane abdine tansaya nambahi rasa sujane marang Raden Sukra. (Sartono K.N. 2011:24)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Pangeran Adipati nduweni rasa serik marang salah sijine saka rombongan penganten. Serik kasebut tumuju marang salah sijine priya kang pasuryane katon cumlorot. Priya kasebut asmane yaiku Raden Sukra. Serike Pangeran Adipati tuwuh nalika nyawang anggone Raden Sukra nitih jaran kang kaya satriya. Abdine kanggelembanani Pangeran Adipati ndadekake saya tuwuh rasa sujanane marang Raden Sukra. Rasa serike Pangeran Adipati ora bisa uwala saka pribadine dhewe amarga serik kasebut wis dadi watake Pangeran Adipati.

Watak kang diduweni Pangeran Adipati ora beda adoh marang ramane kang mirip watak wantune. Sejatine putra panguwasa kudu bisa dadi patuladhan marang sekabehe kawulane ora malah tumindak kangala lan ora patut didadekake patuladhan.

“Keparat, goblog, lan murang tata ! Ing sekawit ingsun wis dhawuh ta supaya kowe padha nyuwuna polahe. Dudu pusakane. Kupingmu kabeh kuwi wis padha budheg apa kepriye?” (Sartono K.N. 2011:22)

Ora susah ngomong kaya ngono kowe wong telu mesthi takpidana pati. Takkethok gulumu!

“Inggih ndhredekan karsa dalem Kanjeng Sinuwun. “

“Kowe wong telu kuwi wis wong tuwa. Utegmu mesthine bisa mikir yen pusaka cacah loro iki tumrape Dhimas Puger kepara tumrape Mataram mujudake pusaka kang wigati banget. Iki padha karo kaurmatane, kawibawane, lan nyawane Dhimas Puger dhewe. padha karo nyawane wong sa-Mataram. Ngerti ora kowe kabeh kuwi, he?!”

“Keparat! Wis, saikine pusaka cacah loro kuwi mau enggalkan kondurna marang Dhimas Puger. Kupingmu jerengen, ingsun nersakake corek polane, dudu pusaka asline. Ngerti?!” (Sartono K.N. 2011:23)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Sunan Amangkurat duka amarga kekarepane ora padha karo asile. Sunan Amangkurat ora preduli marang kang didukaki kasebut, senajanta kang didukani wong kang luwih tuwa tinimbang dheweke. Ngerti kesalahane sithik, kawulane wis diancem yen bakal oleh paukuman pidana pati kanthi dikethok gulune. Kawulane uga manut-manut wae amarga dheweke uga kewedan yen nganti oleh pidanan pati saka Kanjeng Sunan. Sunan Amangkurat kepingin kekarepane kangmung njaluk polane wae nanging digawakne pusakane. Banjur sawise kuwi Sunan Amangkurat cepet-cepet ngakon kawulane kanggo mbalek menyang Pugeran kanggo njupuk pola kang dikarepake dudu pusakane. Pancen yen nalika Sunan Amangkurat duka, sekabehe omongan bakal ditokne, ora preduli kuwi omongan becik apa ora. Kangtumindak kejem ora mung wong Mataram wae, nanging Pangeran uga kejem marang putri pribadine dhewe. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

“He Antawirya, enggal tindakna dhawuhku sekawit! Aja welas marang wong kaluputan. Enggal untapna mbakyumu lan embane pisan. Aja padha tidha-tidha. Yen kowe kabeh padha tidha-tidha aja takon dosa, kowe kabeh bakal taksepatani. Enggal tindakna!” (Sartono K.N. 2011:44)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Pangeran Kepugeron bakal mejahi putrine Raden Ayu Lembah, nanging diwakilake dening putrane yaiku Antawirya. Pangeran Pugeran ora preduli marang putri pribadine. Amarga yen wong luput kuwi kudu tansah ditegese supaya ngati-ngati anggane ngalokoni urip ana ing donya. Raden Ayu Lembah pancen nuwuhake perkara amarga wis tumindak marang priya liya, kahanane Raden Ayu Lembah wis nduweni garwa yaiku Pangeran Adipati. Perkara kasebut Raden Ayu Lembah wis tumindak ora prayoga marang priya liya. Pangeran Kepugeron duka banget ngerteni kahanan kaya mangkono. Tanpa mikir dhawa-dhawa Pangeran Kepugeron langsung wis kepengin mejahi putri pribadine. Ora preduli marang dosa kang mejahi, amarga dosane kang mejahi wis ditanggung dening Pangeran kepugeron.

Saliyane tumindak kaya mangono Pangeran Adipati uga nduweni rasa serik marang liyan, serik kasebut ndadekake kejeme Pangeran Adipati metu. Crita rakyat GA4 kang nyritakake perkara kasebut kaya andharan ing ngisor iki.

“Sapa kangdadi cucuk lampah kae kok sajak ngewak-ewake. Kaya bagus-bagusa dhewe.”

“Menika pun putra saking Sindurejan. Gusti Pangeran. Naminipun Raden Sukra. Pramila piyambakipun mnika kondhang kaloka minangka jejaka bagus lan sae sarta mantesi ing samubarangipun.

“Mm. Mangkono.”

Pangeran Adipati Anom nyawang terus marang lakune rombongan manten mau nganti ilang saka pandulune. Atine Pangeran Adipati Anom rumangsa serik. Luwih-luwih nyawang anggane Raden Surya nitih jaran sajak kaya satriya kangpaling bagus dhewe, sekti dhewe, lanang dhewe. pangalembanane abdine tansaya nambahi rasa sujane marang Raden Sukra. (Sartono K.N. 2011:24)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen Pangeran Adipati meruhi priya kang dadi cucuk lampah. Pangeran Adipati wis rumangsa ana kang nyaingi marang dheweke. Sejatine Pangeran Adipati kepengin ngerteni sekabehe priya kasebut. Kawulane ana kangngerteni marang priya cucuk lampah kasebut. Pancen priya cucuk lampah kasebut priya kang kondhang kaloka lan bagus ing samubarangipun. Pancen Pangeran Adipati yen ngerteni priya bagus mesthi nduweni rasa serik/iri marang priya kasebut. Rasa serik/irine Pangeran Adipati ndadakake ora tenang lan kudu nindakakake paukuman marang priya kasebut. Pangeran Adipati ora kepengin yen ngerteni ana priya kang bagus, apa maneh kondhang kaloka lan dadi pepujaning para wanita tuwa lan mudha amarga Pangeran Adipati rumangsa nduweni saingan. Pangeran Adipati kepengin luwih nyethani priya cucuk lampah. Andharan kasebut kaya kutipan ing ngisor iki.

Nuju sawijine dina Pangeran Adipati Anom nembe tindak-tandak ana sapinggiring alun-alun lor. Ora kanyananyana tindake papasan karo rombongan iring-iringane penganten. (Sartono K.N. 2011:24)

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen alon-alon lor menika latar panggonan nalika Pangeran Adipati meruhi rombongan penganten. Rombongan kasebut ana priya kang bagus lan kebagusane dadi pepujaning para wanita mudha lan tuwa. Pangeran Adipati uga ngrasa serik atine nalika meruhi ana rombongan kasebut. Serike Pangeran Adipati amarga dheweke ora bisa kaya priya bagus kasebut lan mung kangbisa dadi pepujaning para wanita. Kahanan kaya mangkono Pangeran Adipati bakal nindakake pasiksan marang priya kasebut amarga bisa diarani nyalahi marang Pangeran Adipati. Senajanta priya salah siji saka rombongan ora nduweni kaluputan, nanging Pangeran Adipati bakal tumindak nistha supaya bisa ndadekake priya kasebut keweden marang Pangeran Adipati. Pangeran Adipati pancen rumangsa kuwasa ana ing negara.

PANUTUP

Dudutan

Crita *Rakyat GA4* mujudake karya sastra kang ana sesambungane karo panguripan ing masyarakat. Crita Rakyat kasebut nyritakake ngenani panguwasa kang wengis karo masyarakate.

Tema sajrone Crita Rakyat kasebut yaiku panguwasa kang nduweni sipat wengis karo masyarakate amarga rumangsa yen minangka panguwasa kuwi mesthi bakal dituruti kekarepane. Saliyane kawengisan uga nduweni tema ngenani katresnan. Katresnan kasebut mung asipat sedhela, ateges gampang nyenengi wanita nanging senenge mung sawetara ora digawe selawase. Pancen Kanjeng Sunan Amangkurat nduweni watak kangkurang prayoga, apa maneh watak kasebut nurun ana ing putrane yaiku Pangeran Adipati Anom. Pangeran Adipati Anom kang bakal ngganteni Kanjeng Sunan Amangkurat anggane nyekel Mataram.

Kawawas saka babagan sosiologis ana maneka warna perkara-perkara sosial sajrone Crita rakyat kasebut. Perkara-perkara kasebut ngenani tumindake Kanjeng Sunan Amangkurat kang sakarepe dhewe karo masyarakat. Minangka panguwasa Kanjeng Sunan kepengin diajani dening masyarakate. Nanging Kanjeng Sunan ora tau ngajeni masyarakate. Tumindak kangdilakoni dening Kanjeng Sunan Amangkurat gampang nyengsarake masyarakat amarga tumindak kasebut kalebu tumindak kang ora samesthine. Pancen Kanjeng Sunan nduweni watak wantu kang wengis karo sapa wae. Watak kasebut nurun ana ing putrane yaiku Pangeran Adipati Anom. Kanjeng Sunan lan Pangeran Adipati rumangsa kumuwasa ana ing negara Mataram.

Ana ing Mataram yen ana salah siji kang nyalahi utawa nampik kekarepane Kanjeng Sunan lan Pangeran Adipati mesthi bakal antuk pidana pati. Senajan ta

perkara kasebut dianggap sepele nanging tetep antuk paukiman paten saka Kanjeng Sunan Amangkurat. Saliyane tumindak kaya mangkono, Pangeran Adipati uga seneng nyimpeni wanita-wanita kang didadekake selire. Wanita kasebut mung digawe seneng-seneng tanpa didadekake garwa. Pangeran Adipati ora preduli wanita iku muda apa tuwa, kang penting yen dheweke seneng kudu dituruti. Yen ta ana wanita kang nampik kekarepane Pangeran Adipati bakal antuk paukiman kang gedhe, paukiman kasebut dumadi ora mung pribadine nanging sa-kulawargane uga kena pulute. Ana ing Mataram ora ana kang wani marang Pangeran Adipati lan Kanjeng Sunan. Masyarakat mung manut apa kang dadi kekarepane Kanjeng Sunan. Pancen Mataram iku ora nduweni tatanan babar pisan, mula ora ana masyarakat kang bisa ngrasakake urip mulya lan tentrem. Kabeh kebak nelangsa anggene urip ana ing Mataram amarga saben tumindak kangora ora disenengi Kanjeng Sunan mesthi antuk pidana paten.

Pancen Mataram yen dicekel Kanjeng Sunan ora bisa ngrembaka nanging sansaya ora karu-karuan. Ngrembakane Mataram gumantung anggene mimpin lan kesejahteraan masyarakat. Negara yen masyarakat ora bisa tentrem ora bisa diarani negara kasebut negara kangngrembaka.

Pamrayoga

Anane dolanan tradhisional Jawa dikarepake supaya tetep bisa dipertahanake lan eksistensine ora bakal cures. Mula saka kuwi anane panyengkuyung lan upaya saka tokoh masyarakat lan dinas dibutuhake. Nanging kang luwih wigati yaiku diwiwiti saka awake dhewe yaiku upaya kanggo mertahanake dolanan tradhisional Jawa.

Sajrone panliten iki isih dirasa anane kakurangan, mula panliti kebak pangarep anane saran kang becik kanggo mangun panliten iki supaya luwih becik maneh. Saliyane kuwi uga dikarepake anane panliten kang luwih becik mligine ngenani nilai-nilai kang ana gayutane karo kabudayan Jawa.

KAPUSTAKAN

- Aminudin. 1987. *Pengantar Apresiasi Karya Sastra*. Bandung : CV Sinar Baru Bandung.
- Endraswara, dkk. 2013. *Folklor dan Folklife dalam Kehidupan Dunia Modern*. Yogyakarta: Ombak.
- Fitriyah, Sholikhatul. 2014. *Novel Rembulan Ndhuwur Blumbang Anggitane Narko 'Sodrun' Budiman* (Tinting Sastra). Skripsi tidak diterbitkan. Surabaya: PBD FBS Unesa.
- Fuad, Anis & Nugroho, Kandung Supto. 2014. *Panduan Praktis Penelitian Kualitatif*. Yogyakarta: Graha Ilmu.
- Giddens, Anthony. 2010. *Metode Sosiologi : Kaidah-Kaidah Baru*. Yogyakarta : Pustaka Pelajar.

Kurniawan, Heru. 2012. *Teori, Metode, dan Aplikasi Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: Graha Ilmu.

- Kusumah, Mulyana W. 1983. *Kejahatan Penjahat dan Reaksi Sosial*. Bandung: Offset Alumni.
- Moleong, Lexy J. 2011. *Metode penelitian Kualitatif : edisi revisi*. Bandung: Pt Remaja Rasdakwiya.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2013. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Nurlaili, Siti Ayu. 2010. *Novel ing Manila Tresnaku Kelara-lara Anggitane Fitri Gunawan* (Tinting Sastra). Skripsi tidak diterbitkan. Surabaya: PBD FBS Unesa.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2011. *Paradigma Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sahetapy, J.E. 1983. *Kejahatan Kekerasan (Suatu Pendekatan Interdisipliner)*. Surabaya: Sinar Wijaya.
- Saputra, Wisnu Ari. 2008. *Selingkuh Sajrone Kumpulan Cerkak Puber Kedua Anggitane Ary Nurdiana*. Skripsi tidak diterbitkan. Surabaya: PBD FBS Unesa.
- Sarumpaet, Riris K Toha. 2010. *Pedoman Penelitian Sastra Anak: edisi revisi*. Jakarta: Buku Obor.
- Siwantoro, 2010. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Penerbit Pustaka Pelajar.
- Stanton, Robert. 2007. *Mengenal Berbagai Karya Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sudaryanto, dkk. 2001. *Kamus Pepak Basa Jawa*. Yogyakarta: Badan Pekerja Kongres Bahasa Jawa.
- Sudikan, Setya Yuwana. 2014. *Metode Penelitian Sastra Lisan*. Lamongan: CV. Pustaka Ilalang Group.
- Sugiyono. 2013. *Metode Penelitian Kuantitatif Kualitatif dan R & D*. Bandung: Alfabeta.
- Sunindhia, Widiyanti. 1988. *Kepemimpinan Dalam Masyarakat Modern*. Jakarta: PT BINA AKSARA.
- Sven Cederroth, Hans Antlov. 2001. *Kepemimpinan Jawa: Perintah Halus, Pemerintahan Otoriter*. Jakarta: Yayasan Obot Indonesia.
- Syauqi, Hamdan. 2011. *Kritik Sosial Sajrone Rampadan Cerkak Gara-Gara Kagiri-Giri Anggitane Djajus Pete* (Tinting Sastra). Skripsi tidak diterbitkan. Surabaya: PBD FBS Unesa.

<http://kajiansastra.blogspot.co.id/2009/04/sosiologi-sastra-sebagai-pendekatan.html>
[CITRA PEMIMPIN BANGSA PUSTAKA JAWA Suwarni *FBS UNESA SURABAYA I IKADBUDI http://ikadbudi.uny.ac.id/informasi/citra-pemimpin-bangsa-dalam-pustaka-jawa-suwarni-fbs-unesa-surabaya](http://ikadbudi.uny.ac.id/informasi/citra-pemimpin-bangsa-dalam-pustaka-jawa-suwarni-fbs-unesa-surabaya)